

НА ІЛЛІ НОВИЙ ХЛІБ НА СТОЛІ

У нашому селі, як і в багатьох інших, побутовало прислів'я: «Після Ілля купається тільки свиня». Мене дивувало: на вулиці ще тепло — свято пророка Іллі припадає на 2 серпня, — а мама з татом загадують, аби не смів купатися в річці, бо, якщо не потягне на дно утопленик, то неодмінно на спині вербові гілки виростуть...

Правду кажучи, ми, сільські дітлахи, не вельми вірили в такі застороги. В обідню днину, коли біля ставків майже не було дорослих, похапцем знімали одіж і шубовськали у воду. Купалися звичайно не довго — все ж підсвідомо тяжіла думка про мерців-утоплеників та вербові пагони, які, дивись, і виростуть на спині. Та й вода вже віддавала прохолодою: як-не-як, а таки повернуло на останній місяць літа і, отже, покоротшали дні, похолоднішали ночі.

Власне, саме цими повір'ями і пам'яталося з дитинства свято пророка Іллі. Згодом в одній з експедицій мені пощастило записати легенду, чому під цю пору заборонялося дітям купатись. Начебто, в цей день Ілля бере під свою опіку воду і дозволяє раювати в ній лише праведним душам, себто таким, що вже одійшли з цього світу, а також «обмити грішникам свої гріхи».

За іншими віруваннями, після Іллі всі духи-душі оселяються у горах, скелях, водах і лісах, але після жнив Ілля проганяє їх з полів, оскільки він є опікуном житніх кіп та їх захисником, одним словом — покровителем збіжжя. Ця роль Іллі нашттовхувала багатьох дослідників на думку, що християнство замінило язичеського Перуна — бога блискавок та грому — на Іллю Громовержця.

Щоб повніше уявити дайбозькі вірування, мусимо пригадати наше давнє божество і його функціональну роль. У дохристиянській міфології Перун вважався одним з найпочесніших богів. Ще Прокопій Кесарійський у VI столітті писав, що анти і слов'яни «признають владикою всіх єдиного бога, який насилає блискавку, і жертвоприносять йому корови та всяку іншу жертву». І Костянтин Багрянородний у книзі «Про правління імперією» (946 — 953 pp.), описуючи про Хортицю, відзначав, що русини, йдучи походом до Царгороду, зупинялися на острові, щоб поклонитися Перунові: «Там стоїть великий дуб. Під ним приносять у жертви живих птиць, також втикають навкруги стріли, а інші кладуть шматочки хліба та м'яса, що у кого є, за своїм звичаєм».

Перунові капища здебільшого стояли на пагорбах. Це були переважно кремезні дуби. У багатьох літописах (907, 945, 971 pp.) мовиться, що наші пращури, укладаючи угоди з греками, присягалися «на Перуна». Зокрема, подано таку сценку: Ігор, запросивши послів, сам вийшов на Київську гору, де стояв Перун, а за ним і вої, що перед цим склали зброю, щити та золото. Київська знать щиросердно обіцяла грекам: «Да будетъ клятвъ отъ бога и отъ Перуна, яко престоупи свою клятву».

Відтак Перун вважався найвищим і найшанованішим божеством у дайбожичів. Коли київський престол обійняв Володимир Великий, він розпочав

будувати пишний пантеон. Про це говорить і «Повість врем'яних літ»: «И нача княжити Володимерь въ Києвъ, единъ и постави комиры на холму вид двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребену, а усь златъ...».

Проте невдовзі — парадокс історії — той же Володимир Святославович, котрий так ревно сповідував Перунові, з прийняттям християнства жорстоко наглумився над своїм кумиром: Перуна за його наказом прив'язали коневі до хвоста і тягли до Дніпра, а дванадцять людей сікли буковими різками, викрикуючи всілякі прокльони, в яких ганьбили «істукана, що обдурював їх».

Натомість, скинувши ідола в Дніпро, князь писав: «Коли задержиться де (ідол), відтручуйте його від берега, доки не перепливе порогів, а потім полишіть його!». Кияни ж, усупереч наказам, все ж бігли берегом, волаючи: «Видибай, видибай, наш міцний Боже». Як стверджує переказ, місце, де Перун начебто і справді сплив останній раз, названо Видубичі, на честь «видибання» Перуна. Так воно зветься й дотепер.

Ось такі короткі історичні свідчення про найосновнішого бога язических вірувань. Йому в давніх джерелах відведено найбільше уваги. З прийняттям християнства Перунові «обов'язки» перебрали інші святі. З цього приводу В. Гнатюк відзначав: «Прикмети Перуна перейшли головним чином на Громовика, Бурівника й Паликопу, з одного боку, та на святих Іллю, Пантелеймона і Гавриїла, з другого боку. Головне місце зайняв після Перуна св. Ілля. Він управляє громами і убиває чортів, управляє духами, градом і урожаєми».

Таким чином, християнізований пророк Ілля виступає в кількох іпостасях. Він, по-перше, відає дощами та зливами: «Як прийде Ілля — наробить гнилля» — під цю пору припадає найбільше заливних дощів та горобиних ночей. Дехто вважав: коли зернові зібрано, то Ілля вже не навідує ниви, а полює за дідьками в небі. Вони ховаються від нього у воду, та святий студить її, а тому «Пішов Ілля водою і тепло повів за собою», «Урожай зібрано і тепло відібрано» чи «У серпні сонце серпи гріє, а Ілля воду холодить».

По-друге, він розпоряджався громами та блискавками, тому його в народі ще називали Громовержцем. В одному з переказів мовиться, що коли чорти постали проти бога, то він наказав Іллі ганятися за ними на небі.

По-третє, Ілля є опікуном кіп та збіжжя: «Куди махне — жито росте, жито-пшениця, всяка пашниця». Тому світські богомази здебільшого зображували пророка на іконах як старця з довгою сивою бородою, довжелезною пугою і в кожусі; він, як правило, сидить на громіздкій, яскраво розмальованій колісниці, упряженій чотирма білими кіньми з розкішними гривами та хвостами, з ніздрів яких палахкотять вогненні снопи. В одному з переказів розповідається, що пророк їздить також колісницею по небу, збирає пшеницю, перемелює її на борошно і пече з неї калачі. А щоб діти не боялися грому, то їх заспокоювали: «То Бозя чемним діткам калачі везе».

В одній дитячій оповідці стверджується, що святий Ілля засіває з неба ниви золотими зернами. Якщо господарі працьовиті і шанують свого пророка, то він таких ошчедрює гарним і чистим збіжжям; коли ж нехтують ним — засіває ниви кукілем і стоколосом...

Нарешті, Ілля вважався найосновнішим оберігачем усіх трьох етапів жнив

— зажинок, власне жнив та обжинків. На переважній більшості України це свято співпадає з обжинками. З цього приводу казали: «На Іллі новий хліб на столі» чи «То не газда, що на столі нема свіжого хліба на Іллі», а в одній обрядовій пісні є слова: «Святий Петро жито зажинає, святий Ілля в копи складає». У деяких селах, завершуючи косовицю, залишали на обочині поля жмут колосся, яке називали «бородою Іллі». Цьому була присв'ячена пісня:

Ходє Ілля по межі,
Дивується бороді...
— Диво мені з сеї бороди...
Ой, чия ж то борода
Да золотом улита,
Чорним шовком обвита?

Згадка про бороду не випадкова. Традиційно в Україні зажинки завершували поетичним дійством — в'язанням «бороди». Насамкінці ниви женчики залишали на межі клопоть незжатих стебел. У різних регіонах і в різний час це мало свої назви: «борода», «Прокіп'я», «людська доля», «дідова борода», «цапова борода», «Іллі на бороду», «перепілка», «коза» тощо. Згодом на основному терені утвердився найпохідніший термін — «Спасова борода», оскільки жниварський сезон співпадав також зі святом Спаса — покровителя врожаю.

В одних випадках господар, а в інших — найстаріша жниця підв'язували пучечок житостою червоною стрічкою, оздоблювали квітами, а вершок надламували, щоб колосся схилялося долі, як подяка щедрій ниві. Воно й справді нагадувало старечу бороду, яка первісно символізувала главу роду — діда-ладо як родовідного опікуна й пошанувача культу покійників, а згодом поєднувала риси поважних старійшин. М. Грушевський з цього приводу писав: «Сей звичай зав'язування недожатої купини збіжжя стоїть в очевиднім зв'язку з широко розповсюдженими поза східнослов'янськими краями назвами останньої недожатої купини або останнього снопа «цапом», або «козою»: це доволі правдоподібно пояснюється як останній притулок польного духа, представленого в виді цапа (сатира)».

Що б там не було, але цей своєрідний вінець жнивам дуже символічний і поетичний, він сягає своїм корінням у далекі дохристиянські часи. Зробивши «бороду», в її підніжжі клали окрасць хліба й дрібок солі, а поряд засівали вим'ятим з кількох колосочків зерном подзьобаний кінцем серпа клаптик землі або ж розкидали зерно по ниві, приказуючи:

— Сійся-родися, жито-пшениця, всяка пашниця, краща, ніж торік!

Присутні зверталися зі словам подяки до сонця, неба, поля, до добрих птахів, що не клювали зерна та до духів-покійників, що допомогли вчасно зібрати врожай. Подяку завершували гуртівною піснею:

Ой, задзвеніли стодоли, стодоли,
Що неповні сторони, сторони,
— Ой, не дзвеніте, стодоли,

Будуть повні сторони.
Скільки на небі зірочок,
Стільки у полі копичок,
Зіроньки небо освітили,
Копоньки поле укрили...

У північно-західних районах Полісся, крім «бороди», робили ще й «бабу» — останній вижатий сніп зодягали в жіночу сорочку, зверху пов'язували хустину. Вертаючись з поля, «бабу» несли попереду женчиків і віддавали господареві, який відносив її до стодоли.

Упоравшись з «бородою», молодь, молодші жінки й чоловіки влаштовували невеличку забаву: дівчата намагалися побороти хлопців, щоб вони «вклякли біля «бороди» — силоміць ставили їх на коліна. Все це супроводжувалося жартами, дотепами, штовханням та пісennими перепалками:

— *Наше жито вже в кінця,*
Нум, дівчата, до вінця!
— А вже пшениченці на ниві кінець,
Будемо плести нашій княгині вінець!

Після цього жінки-женчики йшли до полукіпок, витягували з кожної по колосочку і робили з них Квітку-китицю, Сніп-рай або ж плели Колосяний хрест і несли в село. Ці атрибути ставили, як правило, на покуть — місце, де мають перебувати душі покійників та добрі польні духи. Сніп-рай виконував нерідко роль Дідуха на різдвяних святах.

Крім Снопа-раю, женчики плели й вінок, який навершували на полукіпок. Потім, ставши колом, співали:

Котився віночок по полю,
Просився в господаря в стодолу:
— Пускай, господарю, в стодолу,
Вже я набувся на полі:
Вже я на полі набувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився!
Я недовго полежу —
Знову в поле побіжу...

Наприкінці влаштовували ще одну цікаву сценку, пов'язану з наступними жнивами. Женчики вішали серпи на ліве плече, відходили від полукіпки на кілька кроків і, стоячи до неї спинами, наодмаш кидали їх: якщо серп вцілів у полукіпок і застромився, то він і наступного року «буде гуляти по полю». На Поліссі серпи кидали в землю, приказуючи:

— Іди, серпе, в поле і загонь долю в стодолу!

Потім дівчата вибирали з-поміж себе найкращу дівчину — «княгиню»; вона ставала в коло, клала на ліве плече серпа, брала у праву руку цурку і

опускала голову. Тим часом найповажніший жнець обв'язував її перевеслом з житніми колосками, одягав на голову вінок, а дівчата приспівували:

Ой, добраніч, широкее поле,
Широкее поле, жито ядренее,
Добраніч, на здоров'є!

Всі учасники обжинок — у кожного на плечі обв'язаний колоссям серп і цурка при боці — повільно залишали лан. Далеко лунала пісня:

Сидить ворон на копі,
Дивується «бороді»:
Ой, чия ж то «борода»
Сріблом-золотом обвита?
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Сріблом-золотом обвита,
Красним шовком обшита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Нашої пані «борода»
Сріблом-золотом обвита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Сріблом-золотом обвита,
Красним шовком обшита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
А чужої пані «борода»
Мочалкою обвита!
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!

Господарі, які раніше повернулися з поля, щоб приготувати ситну вечерю, вже чекали женчиків біля свого обійстя, винісши до воріт застелений скатертиною стіл з хлібом-сіллю і могоричем.

Біля воріт гурт заспівував:

Ой обжинки, наш господарю, обжинки,
Дай нам меду й горілки!
Несем вам полон
Ізо всіх сторон,
І з гір, і з підгір'я
На господарське подвір'я,
З подвір'я до стодоли,
Зі стодоли до комори,

З комори на нивоньку,
В щасливу годиноньку!

Господарі низько вклонялись добрим помічникам, дякували їм за працю. Після символічного торгу між женчиками й господарями всі заходили до святково прибраної оселі. Допізна частувалися, веселилися, співали пісень, серед яких була й така:

Ой, вип'ємо, родину.
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес,
Щоб зібрався рід увесь,
І пшениця, і ячмінь,
Щоб нам жити смачній!

Так закінчувалось свято врожаю, але турботи селян на цьому не закінчувалися — потрібно було готуватися до осінньої сівби.

На Іллю жінки до схід сонця йшли на городи в одній сорочці й стискали голівки капусти, приказуючи:

— Святий Ілля, складай головки тугі та білі так, як я!

У цей день дехто не випускав у поле тварин, «бо гади всюди ходять», не вживав картоплі, бо «то великий гріх». Кажуть, у цей день «нечиста всіх комарів з'їла». Воно й справді так: під цю пору вже зникають ці надокучливі комахи.

На початку серпня спостерігається найактивніший зорепад. Якщо на Іллю зірка падає і згорає, то одні вважають, що то «відьма підхопила її і сховала у глечик», а інші стверджують, що то «Україна втрачає дівчину».

З Іллею, який на основній Україні завершував жнива, пов'язано чимало прислів'їв та приказок:

Жнива кінчаються — осінь починається.
В цей день до обіду літо, а по обіді осінь.
Як запрядеш кукурудзи до Іллі, то будеш у млині.
Тільки до Іллі добрі рої, а по Іллі — повісь роя на гіллі.
До Іллі мужик купається, а після Іллі й на кущі не сохне.
Ілля на полі копи лічить.
Хто на Іллі парить, той з торбою шарить.

А народний календар у цей день збагачується новими завбаченнями на майбутнє та прикметами:

Якщо цього дня хмари з'являються зрання, то наступного року вродить хліб на ранніх посівах, в обід — середніх, а ввечері — пізніх.
Цілий день сонячно — на недорід.
До Іллі хмари ходять за вітром, а по Іллі — проти вітру.
До Іллі дощ ходить за і проти вітру — як накаже пророк, а після Іллі тільки

за вітром.

Як бачимо, свято це тісно пов'язане з врожаєм, з достатками селян, адже «На Іллі новий хліб на столі». (За В. Скуратівським)